

משבר השווקים וקץ ההיסטוריה

המבוכה שהשתררה בעולם
לאחר ההתמוטטות הפיננסית
לפני שנתיים הולידה כמיהה
נאיבית לכלכלה של צדק, ורעונה
את העוינות העתיקה כלפי
העשירים - לעתים גם בשם
היהדות

מאה העשרים חוזרת אל הנקודה שבה היא החלה". כך התנסח הדיפלומט האמריקני פרנסיס פוקויאמה ערב נפילת חומת ברלין. ניצחונה של הדמוקרטיה המערבית הליברלית, כתב במסה' שהפכה לסמל האופוריה שאחזה במערב עם קץ המלחמה הקרה, פירושו חזרה "לא אל 'קץ האידאולוגיה' או התכנסות הקפיטליזם והסוציאליזם, כפי שנחזה קודם לכן, אלא לניצחון הליברליזם הכלכלי והפוליטי".

החלק הפוליטי של אותה תחושה של אחרית הימים התגלה כחסר שחר מקץ שנים-עשרה שנים, כאשר התברר שהאסלאמיזם מאיים על שלום העולם לא פחות, ואולי אף יותר, מן הגוש המזרחי לשעבר. ובכל זאת, קריאת התיגר הדתית והאתגר האסטרטגי שהיא הולידה לא ערערו את תחושת צדקת הדרך של הציוויליזציה המערבית. תחושה זו התערערה רק עם פרוץ המשבר הכלכלי העולמי הנוכחי, שהוליד ספקות לא רק בדבר יעילות הכלכלה החופשית, אלא גם בדבר הזיקה שבינה ובין הצדק.

חומר

אמוץ עשהאל הוא פרשן לענייני המזרח התיכון של הוול סטריט ניוז/מרקט-וויץ' וקודם לכן היה העורך הכלכלי והעורך בפועל של הג'רוזלם פוסט.

בורסת ניירות הערך בול סטריט.
האם יש זיקה בין כשל שוק ובין
עול מוסרי?

עד המשבר, וברוח
בשורת קץ ההיסטוריה,
השתררה בקרב רוב
הכלכלנים בעולם
הסכמה לפיה ההיצע
והביקוש בסופו של
דבר מאזנים זה את
זה, וממילא, אם רק לא
יעמדו הפוליטיקאים
בדרכם, כוחות השוק
ירבו בעולם שובע,
שלום ואף צדק

החלק הכלכלי של האופוריה ששררה לפני שני עשורים
ניזון משכנוע רווח שהחופש, דהיינו הדרת השלטון מן
המשק, הוא גם יעיל וגם צודק. ואכן, במשך כמעט שני
עשורים נראה שהחופש הכלכלי לא רק מתפשט באופן
חסר תקדים - הן מבחינה גאוגרפית, הן מבחינה חברתית
- אלא גם מקרב מיליונים ברחבי העולם השלישי
לרווחה יחסית, ולעתים אף לשגשוג. רושם זה התערער
עוד קודם לפרוץ המשבר בוול סטריט, עם נסיקת
מחירי הדגנים, המתכות, הנפט והגז, שהולידה מהומות
לחם אלימות ברחבי העולם השלישי. עליית המחירים,
שבחלק מהמקרים נסקו פי עשרה בתוך שנים ספורות,
נבעה מהגידול הפתאומי בייצור התעשייתי ובייקוש
למזון ולכלי רכב בהודו, בסין ובברזיל, עם התרחבות
המעמד הבינוני שלהן. כבר אז שאלו רבים: איפה "היד
הנעלמת", אותו מנגנון טבעי לכאורה של ויסות ההיצע
והביקוש, שעל קיומו עמד אבי הכלכלה המודרנית, אדם
סמית?

בשלב ההוא, ערב ההתמוטטות הפיננסיות הגדולות
בוול סטריט, עדיין הצטמצמה הביקורת על כלכלת
השוק לתחום הצר יחסית של הגלובליזציה, דהיינו תהליך
הפלת המחיצות הגאוגרפיות, המנהליות והמנטליות בין
כלכלות העולם כולו. ביקורת זו הייתה בעיקרה פוליטית
וחברתית, והיא הייתה קשורה להתפתחות הטכנולוגיה.
בצד הפוליטי בלטו בה אנשים שנויים במחלוקת, כמו
ראש ממשלת מלזיה לשעבר, מהטיר מוחמד, שייחס
את התמוטטות המטבע המלזי ב-1997 לעודף חופש
בכלכלה הבינלאומית (ובתוך כך למזימה יהודית), ואילו
בצד החברתי התפתחה תנועה בינלאומית שקבלה, בין
השאר, על ניצול עובדי כפיים ונשים בעקבות פתיחת
גבולות ברחבי העולם.

תנועה זו, שאת המניפסט שלה אפשר לראות ברב-
המכר של הסופרת הקנדית נעמי קליין, **דוקטרינת
ההלם: עליית הקפיטליזם של האסון**, הרחיקה רבים בכך
שהיא קישרה את מורשתו של הכלכלן מילטון פרידמן
לעריצות פוליטית. ייחוסה, למשל, של מלחמת פוקלנד
לאינטרסים הכלכליים של מרגרט תאצ'ר, או הצגתה של
הפרטת הכלכלה העיראקית כסיבה, ולא כתוצאה, של
פלישת ארצות הברית לארץ זו, ריתקו רבים אך שכנעו
מעטים. גם ההפלגה מטיעונים אלו להאשמות כוללניות
כלפי התאגידים הבינלאומיים הגדולים, מקוקה-קולה עד
נייקי, כאילו הם מנגנוני עושק שנועדו לשעבד מיליונים
ברחבי העולם, והכפשת ארגונים כלכליים כגון הבנק
העולמי וקרן המטבע הבינלאומית כאילו הם זוממים
לדכא מדינות שלמות לטובת אליטות של עושר - נותרו
בשלב ההוא נחלת מעטים.

טיעונים כאלה ודומיהם אמנם חיברו בין עוול מוסרי ובין
חופש כלכלי, אבל הם לא הצליחו לערער את התפיסה
הפוליטית-כלכלית השלטת, הן מבחינת האמונה
בצדקת הדרך המופשטת, הן מבחינת האופטימיות
המעשית, לנוכח הכיוון שנראה היה שהכלכלה העולמית
מתקדמת בו. אמת, הקלות שבה סבלה רוח התקופה
הליברלית הפלת מטבעות כמו אלו של מלזיה, קוריאה,

תאילנד ואינדונזיה על ידי סוחרים קרי רוח ותאבי רווח
במדינות רחוקות, חשפה כוח שקודם לכן מעטים עמדו
על עוצמתו. אבל הליברליזם הכלכלי מצא גם בזה חיוב;
הייתה זו דרכם של כוחות השוק לאלף בינה ממשלות
פזרניות. ואכן, לאחר שאותן ממשלות בלתי אחראיות
ספגו את עונשיהן באמצעות כוחות השוק, הן שינו את
דרכיהן, צמצמו הוצאות, העלו ריביות, הפחיתו מיסוי,
עודדו השקעות, ובתוך שנים מעטות הצליחו להביא
לייצוב כלכלי ולשוב ולעלות על מסלולי צמיחה.

באותם הימים עדיין רווחה אפוא ההנחה - בוודאי בקרב
המדינאים והכלכלנים - שרווחות החופש שאחזו בכלכלת
העולם מיטיבות עם האנושות; הן ברמה החומרית, הן
ברמה המוסרית. את התחושה הזו היטיב לייצג פרשן
הניו יורק טיימס תום פרידמן בספרו **הלקסוס ועין הזית**,
שהיה מעין מניפסט של מאמיני הגלובליזציה. הטענות
בדבר ניצול היו אמנם כבדות משקל גם בעיניו, אבל אי
אפשר היה להתווכח עם העובדה שבעולם העני מספר
הרעבים הולך ומצטמצם ומספר המועסקים הולך
ועולה, ושבעולם העשיר המטבעות יציבים והשגשוג
חסר תקדים.

כל זה השתנה מן הקצה אל הקצה בקיץ 2008.

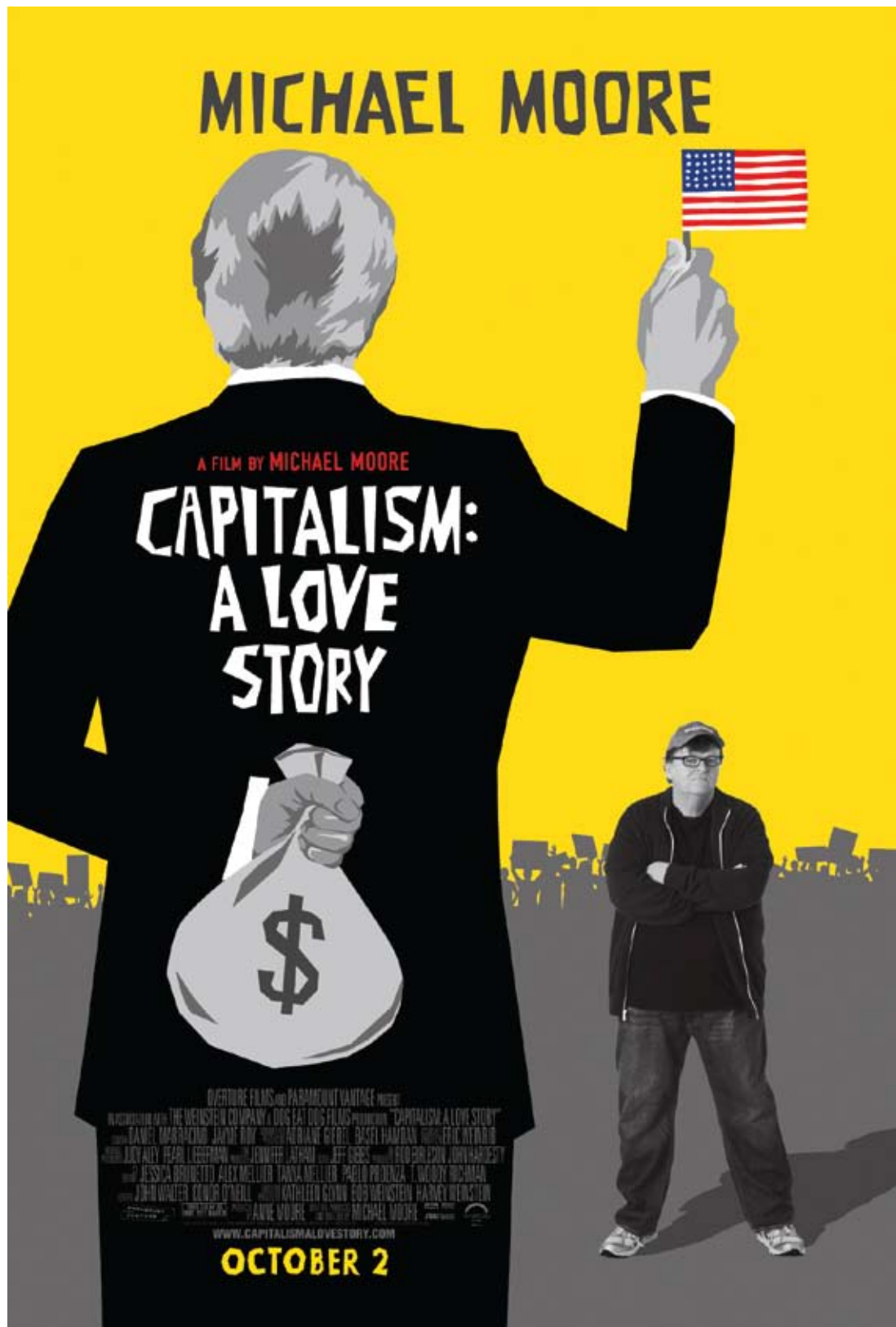
האל שהכזיב

צניחתה של הכלכלה העולמית מן האופוריה שלאחר
קץ המלחמה הקרה אל הדיכאון של קיץ 2008, הולידה
מבוכה בקרב הכלכלנים. אמנם, הערעור של כלכלנים
מערביים חשובים על יעילותם של השווקים לא היה
חדש; זוהו איתו כבר ג'ון מיינרד קיינס, שהסיק מן השפל
הגדול של המאה הקודמת שכדי ליצור תעסוקה מלאה
ורציפה יש צורך בהתערבות ממשלתית, ואחריו גם ג'ון
קנת גלברייט, שספריו בשנות החמישים בזכות מיסוי
גבוה והתערבות ממשלות בכלכלה היו מקורות השראה
לתוכנית "המלחמה על העוני" של הנשיאים קנדי
וג'ונסון, אלא שעם האופוריה שהוליד ניצחון הקפיטליזם
על הקומוניזם, השתררה תחושה שגם הסוציאלי-
דמוקרטיה הובסה, שכן כלכלות שנוהלו באופן שמרני,
ובראשן בריטניה וארצות הברית, שגשגו באותה עת,
ואילו דמוקרטיה בעלות הוצאה חברתית גבוהה, כגון
צרפת ושוודיה, דשדשו.

זהו הרקע שבעטיו נתפסו ראשי הכלכלה המערבית
מופתעים, ואף המומים, לנוכח המשבר הכלכלי העולמי
שפרץ ב-2008.

ראש וראשון למובסים היה נגיד הבנק הפדרלי האמריקני,
אלן גרינספן, שבמהלך כהונתו הארוכה (1987-2006)
היה לדמות המאקרו-כלכלית המרכזית בעולם, ולסמל
ניצחונה של הכלכלה הליברלית שדגל בה. התעקשותו
של גרינספן בזמן התנפחות הבורסה בשוק הדיור האמריקני
שלא להעלות את הריבית, מתוך אמונה עיוורת שהשוק
יסדיר את עצמו בלא התערבות ממשלתית, הצטיירה
לפתע כהרבה יותר מסתם טעות; רבים ראו בכך סמל
לרפיסותה של היד הנעלמת, ולמרחק הקצר שבין ובין

כרזת פרסומת לסרטו של מייקל מור "קפיטליזם: סיפור אהבה". כלכלת השוק כפארה, עוול וחטא.

של כלכלנים שנתפס כמקור ההשראה של הרחקת הממשלה מן הכלכלה.

בניגוד לביקורת על הגלובליזציה, שהכלכלנים הליברלים בדרך כלל לא התרשמו ממנה, ובוודאי לא הובילו אותה, משבר השווקים הפיננסיים הביך, ואף זיעזע, את האקדמיה הכלכלית. "הכלכלנים הם בין האשמים במשבר הפיננסי", קבע חתן פרס נובל לכלכלה ג'וזף שטיגליץ. יתרה מזו, לדעתו המשבר חשף כשלים של ממש ברעיונות הכלכליים השליטים, למשל האמונה

הבצע. אם מתחת לאפו של הכהן הגדול של הליברליזם הכלכלי הובילו מלווים חסרי מצפון מיליוני לווים תמימים לחורבן אישי, האם אין מקום לתהות על גבולותיה של תפיסת "הנח לעשות" (laissez-faire), שלפיה ככל שהממשלה תתערב פחות, כך תיטיב הכלכלה לתפקד? אחרי הביקורת על גרינספון ונגידי שאר הבנקים המרכזיים התמקדה הביקורת בפוליטיקאים שמאז שנות השמונים הפחיתו מיסים והפריטו, בהדרגה, אלפי גופים ופעילויות ברחבי העולם. מעל כל אלו ריחף זעם על דור שלם

אז היא בדרך כלל פסחה על העולם המפותח. תופעות כגון העסקתם של אסירים בכפייה בייצור צעצועים הנרכשים במערב, או הפלה של מטבעות חלשים מרחוק באמצעות הקלקת עכבר מחשב, הטריזו, אבל לא שינו את התחושה שככל שהכלכלה העולמית נעשית חופשית יותר, כך היא נעשית צודקת יותר. המשבר בוול סטריט ערער גם את המוסכמה הזו. מה שהחל עם נטישה המונית של מוסכמות כלכליות הפך כמעט בן יום למתקפה מוסרית על החופש הכלכלי עצמו.

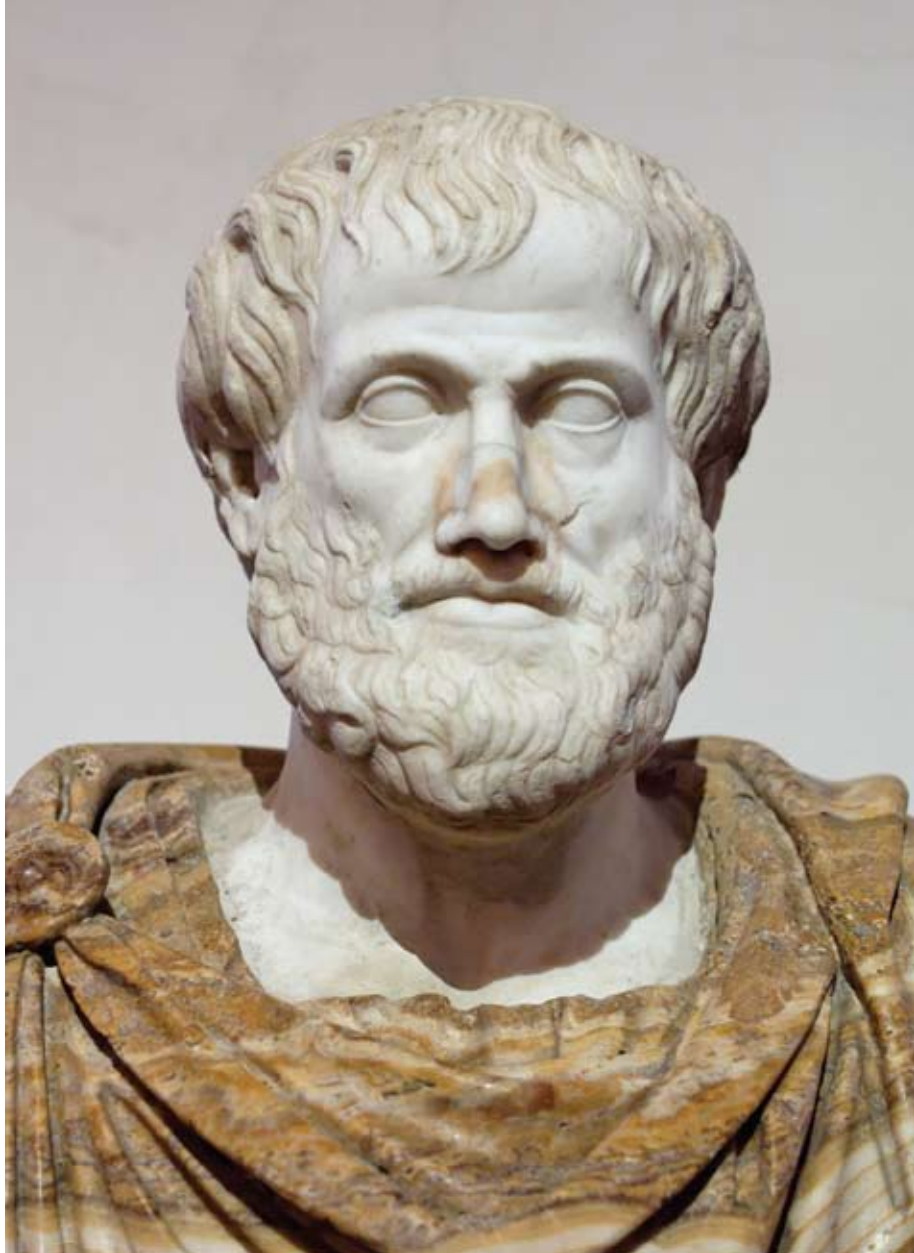
התמוטטותם בזה אחר זה של בנקים, חברות ביטוח ובתי השקעות שהיו מעמודי התווך של המגזר הפיננסי האמריקני ערערה את הבטחון בתקפותם של עקרונות קפיטליסטיים מקודשים, כגון השמירה על האיזון התקציבי ואי התערבות ממשלתית בנעשה בשוק, והפכה ביקורת מן הסוג שהטיחה קליין ערב המשבר למקובלת, ואף נערצת. סרטו שובר הקופות של מייקל מור **קפיטליזם: סיפור אהבה**, שהוא כתב פלסטר נגד כל הסדר הכלכלי שקדם להתמוטטות השווקים ב-2008, המשיך מן המקום בו הפסיקה קליין. גם כאן רבו תיאורים של הבצע חסר המעצורים שלכאורה השתלט על העולם באמצעות הקפיטליזם, וסיפורים אנושיים קשים כמו עיקולי בתיים של קורבנות המשבר בשוק המשכנתאות האמריקני.

ההבדל בין מור ובין קליין הוא שבניגוד לסופרת הקנדית, שהוריה היו פעילי שמאל יהודים שעזבו את ארצות הברית בעטייה של מלחמת וייטנאם, ושהוריהם היו קומוניסטים פעילים ואתאיסטים בהכרה – מור הוא קתולי מאמין. כאדם דתי המשוכנע שהוא נתקל בהיבט של הרוע, הפליג מור מכאן לשאלת הזיקה שבין הקפיטליזם ובין החטא, תוך שהוא מדמין בלעג מה היה קורה לו ישו היה קפיטליסט; איך הוא היה דורש מחלפני הכספים להשתחרר מפיקוח ממשלתי, ומן העניים לשלם בעצמם עבור הריפוי שלהם.

דברים אלו ושכמותם אמנם באו ממחוזות שוליים ונדרשו לסחטנות רגשית, אבל הם היטיבו לבטא את מה שהסתמן כרוח התקופה, שבמרכזה מבוכה כלכלית ומוסרית שכמותן לא ידע העולם מאז השפל הכלכלי הגדול של שנות השלושים.

בפועל נראה שיותר משכשלה החשיבה הכלכלית השלטת כשלו המנהיגים שאמנם דגלו בה, אך לא יישמו אותה כהלכה. כזכור, התגובה הכלכלית של מנהיגי ארצות הברית למתקפות הטרור של 2001 לא הייתה לדרוש מן הציבור להקריב משהו למען המאבק שנכפה עליו, אלא להפך, לצאת לשווקים ולצרוך, שמא הפסימיות שיצרו הפיגועים תוליד גם שפל כלכלי. הגישה הזו הולידה הורדת ריבית, דהיינו כסף זול. בשנים הראשונות התגובה הזו אמנם הוכיחה את עצמה מבחינה כלכלית צרה, אבל בסופו של דבר היא הולידה את אותה אווירה של "אכול ושתה", שהתפתחה לפסיכוזת הבצע שהולידה את המשבר.

לפי ניתוח זה, לו דבקו מנהיגי ארצות הברית בשיטתם הכלכלית, לא היה פורץ המשבר, משום שהם לא היו

ברציונוליות של שחקנים כלכליים וביעילות של השווקים הפיננסיים.

עד המשבר, וברוח בשורת קץ ההיסטוריה, שררה בקרב רוב הכלכלנים בעולם הסכמה על שההיצע והביקוש בסופו של דבר מאזנים זה את זה, וממילא, אם רק לא יעמדו הפוליטיקאים בדרכם, כוחות השוק ירבו שובע, שלום ואף צדק בעולם. כעת, משפרץ משבר כלכלי כל כך חריף, שבו אבדו שבעה מיליון מקומות עבודה בתוך חודשים ספורים בארצות הברית לבדה, מודים כלכלנים ששחקני מפתח בכלכלה המערבית נהגו באי-רציונוליות שהזימה את מה שקרוב לעשרים שנה קודם לכן, עם קץ המלחמה הקרה, היה לאמת הכלכלית המקובלת. כך שבה והייתה עדנה לתפיסתו של קיינס, שלפיה גם במובן הכלכלי אילולי מוראה של מלכות איש את רעהו חיים בלעו, ואילו התפיסה הנגדית (שמזוהה עם מילטון פרידמן, שנפטר ערב המשבר), שלפיה מדיניות מטבע קשוחה תוביל כל כלכלה למחוז מבטחים – נקלעה לעמדת מגננה.

משהתערערה האמונה ביעילותה של הכלכלה הליברלית, התפתחה מתקפה גם על מוסריותה.

מתקפה זו החלה כאמור כבר בשנות התשעים, אבל

ההלוואה בריבית נאסרה על ידי כל הדתות המונותאיסטיות, וגם אריסטו (למעלה) דרש אותה לנגאי.

זיהוי של הבצע עם
רוח התקופה ועם
החברה הישראלית
כולה מופרז. בצד
כלכלת השוק
הישראלית המפותחת
פועלות בארץ
כ-26,000 עמותות
וכ-500 חברות
לתועלת הציבור
המעסיקות כ-350,000
עובדים וכ-40,000
מתנדבים, בהיקף
פעילות כולל של
כ-90 מיליארד שקל.
זהו המגזר המלכ"רי
הרביעי בגודלו בעולם
כולו

תהיה מדינת היהודים יהודית, ורדיפת הכסף - שלדעת
אסכולה זו הפכה לרוח התקופה בארץ - תגיע לקצה.

אין חולק על כך שבישראל של המאה העשרים ישנו
עושר שבחמישים שנות המדינה הראשונות לא היה
לו זכר, ושהפער בינו ובין העוני בישראל הנוכחית גדול
משהיה בעבר. המדינה שבצעירותה התהדרה בבוז
כמעט ספרטני למותרות, תוך שהיא שואבת השראה
ממנהיג אחד שגר בצריף במדבר ואחר שגר בדירת
מרתף, פינתה את מקומה לגורדי שחקים נוצצים,
למטבע חזק, לכבישים מהירים, לעודפי סחר, לשווקים
פיננסיים משוכללים, לרוח חדשה של יזמות והמצאה,
לקניונים שוקקים, למסעדות גורמה, לחופשות סקי
ולתרבות צריכה שעד לא מכבר לא עלו כאן על הדעת.
שקיעתו של האתוס השיתופי והתרבותם של הפערים
החברתיים הולידו, מטבע הדברים, נוסטלגיה לישראל
השוויונית, הצנועה, המסתגפת והענייה של פעם, זו
שעתה מציירים אותה גם כקרובה יותר לכלכלה היהודית
האידיאלית, בהנחה שיש דבר כזה.

בפועל, זיהוי של הבצע עם רוח התקופה ועם החברה
הישראלית כולה, מופרז. בצד כלכלת השוק הישראלית
המפותחת פועלות בארץ כ-26,000 עמותות וכ-500
חברות לתועלת הציבור, המעסיקות כ-350,000 עובדים
וכ-40,000 מתנדבים, בהיקף פעילות כולל של כ-90
מיליארד שקל. זהו המגזר המלכ"רי הרביעי בגודלו
בעולם כולו. יתרה מזו, הישראלים תורמים 1.34 אחוז מן
התמ"ג למטרות צדקה - קרוב לשיעור הקיים בארצות
הברית, אף ששם תרומות מזכות בהטבות מס נדיבות
בהרבה מאלו שניתנות בארץ. נוסף לכך, הישראלים
תורמים גם במזומן סכומים ניכרים נוספים שעליהם אין
נתונים.

יתרה מזו, הנחתם המובלעת של מבקרי כלכלת השוק,
שפער כלכלי כשלעצמו מהווה עוול מוסרי, היא בעייתית
מבחינה הגותית. בה במידה, הזיהוי של היהדות עם
שיטה כלכלית כלשהי נתון לוויכוח ממש כמו ההנחות
הכלכליות שעליו הוא מושתת.

לא לנבונים עושר

ימיהם של הכעס על העשירים והבוז כלפי העושר הם כימי
של העושר עצמו. "לא לחכמים לחם וגם לא לנבונים עושר"
(קהלת ט, יא), אמר שלמה המלך, וגרוע מכך: "בוטח בעשרו
- הוא יפול" (משלי יא, כח). ההלוואה בריבית, שמלכתחילה
נאסרה בכל הדתות המונותאיסטיות, הושמצה גם בפי
אריסטו, ובצרפת אף הייתה אסורה על פי חוק המדינה עד
המהפכה. אלא שכפי שהבחין כבר ההיסטוריון הכלכלי
פרנן ברודל, שורשיה של העוינות לכסף בכלל ולעסקים
בפרט נעוצים במציאות האגררית של העידן הקדם-
מודרני, כאשר הכסף לא היה אמצעי קיום תמידי, ובוודאי
לא מכשיר לצמיחה ולפיתוח, אלא פולש שהפר את שגרתו
של עובד האדמה רק בעטיים של אסונות, מגפות, בצורות
ומלחמות. אלה העלו באורח פתאומי את הצורך בכסף
בתור תחליף זמני ליבולים אבודים. עלייתם של הכסף,
האשראי, ההשקעות, הבנקאות והחיסכון כמרכיבי יסוד

מאפשרים למטבע להיחלש, וממילא לא היו מעודדים
את אוירת ההפקרות הכלכלית שהוליד הכסף הזול.
ואכן, הפיתוי לקשור את העושר כלשהי אינו
חדש; הרי גם הקומוניזם, שבסופו של דבר הוליד
מחסור כרוני ועוולות חברתיות נוראות, החל עם יומרה
למגר את העוני, הבצע והרשע. ממילא תהיה זו טעות
קשה לעררב בין הדילמות הכלכליות שהעולם נקלע
אליהן ובין הכמיהה לצדק חברתי. תאגידים כלכליים
אמנם מתרכזים בצבירת רווחים ולא בעשיית טוב, אבל
הם מספקים תעסוקה למיליונים ברחבי העולם, וקרן
המטבע אמנם כופה משמעת קשה וקיצוצים כואבים
על כלכלות כושלות בתור תנאי לסיוע מצדה, אבל היא
כבר חילצה בדרך זו כלכלות שלמות, לרבות את זו של
ישראל, מעברי פי פחת.

שיטת השקשוקה

מגמת הביקורת על הקפיטליזם והדמוניזציה של העושר
לא פסחה, כידוע, גם על ישראל. התגובות לרפורמות
השוק שהונהגו כאן ב-2003, להפרטה המואצת שהחלה
עוד קודם לכן, ובייחוד לקיצוץ השירותים החברתיים
באותה שנה - ציורו לעתים קרובות כהפקרת החלשים
על ידי המדינה. גם השיפור במצבם הכלכלי של רוב
הישראלים, לרבות מעוטי יכולת, בעקבות אותם מהלכים,
לא שירש את השיח המזהה את כלכלת השוק עם עושר
דלים. את הדמוניזציה הישראלית של העושר הטיב
לייצב סרטו התיעודי של מיקי רוזנטל **שיטת השקשוקה**,
שיצר את הרושם שעשירים משפחות עשירות בישראל
חונקות את המדינה באמצעות בריונות עסקית, תחבולות
פוליטיות והתעללות בסביבה, שסופם עלול להיות
השתלטות הכסף הפרטי על כל רשות הרבים, מבתי
הספר והאוניברסיטאות ועד כלי התקשורת ובתי הכלא.
מעבר לסרט זה תוססת תנועה שלמה רצופת כוונות
טובות, הכוללת כלכלנים מכובדים וארגונים שונים,
ממרכז אדווה והקשת המזרחית ועד כתב העת **ארץ
אחרת**, שהוביל בהצלחה את המאבק נגד הפרטת בתי
הסוהר. אלו ואחרים מניחים שהמדינה תהיה יעילה יותר
מן הפילנתרופיה בהובלת משאבים למי שחסרים אותם,
ושהפקיד יהיה פחות שרירותי מבעל ההון בשמירה על
האינטרס הציבורי.

בקרוב המקוננים על "עריצות השווקים" יש גם נטייה
לתקוף את הקפיטליזם בטענה שהוא מנוגד לרוח
הנביאים וחז"ל. הגורם הדתי במתקפה על העושר
הישראלי פרץ למרכז התודעה כאשר שיחק תפקיד
מוביל במאבק נגד רפורמת הקרקעות בשנה שעברה.
הצינור המקראי "והארץ לא תימכר לצמיתות כי לי
הארץ" (ויקרא כה, כג) צוטט אז בפי מגוון אישים,
מהשר דניאל הרשקוביץ ועד הפובליציסט ישראל
הראל. מעבר לטיעון זה ולהתנגדות להפרטה ולצמצום
מערכות הסעד הממלכתיות, מסתתרת הנחה שמבחינת
היהדות כוחות השוק אינם יכולים להוליד צדק, ושאת
חזון הצדק החברתי של הנביאים אפשר להגשים רק
באמצעות ממשלה גדולה וחזקה. לפי תפיסה זו, רק כך

בשגרה הכלכלית, כמו גם הכמיהה להגשמה עצמית, באו מאות שנים מאוחר יותר.

אם הכסף הוא חדש יחסית בתור נוכחות כלכלית חיונית – השפע, על אחת כמה וכמה. כל כך צעיר הוא השפע, עד שאפילו אבות מדע הכלכלה, מאדם סמית ודייוויד ריקרדו ועד תומס מלטוס וקרל מרקס, עדיין תפסו את המחסור כמצב האנושי הבסיסי. זו הסיבה שאדם סמית קרא לספרו הגדול **The Wealth of Nations** (**עושר העמים**); מציאות שבה העושר יהיה נחלת הפרט, ולא נחלת הכלל, נראתה אפילו לו פנטסטית. אלא שמאז פרסם את ספרו, ב-1776, העולם אכן התעשר, לפחות בהשוואה למה שקדם לו.

במאה שעברה צנח באופן דרמטי מספר האנשים המעורבים ישירות בייצור פיזי, ורמת העושר עלתה עד כדי כך, שלראשונה בתולדות האנושות נוצרו עודפי עובדים, מוצרים ופנאי – מצב שבכל התקופות הקודמות היה נשמע דמיוני לכל בר דעת, וכעת הוא אתגר של קבע לכלכלנים, מדינאים ופסיכולוגים. עלייתו של העולם האמיד הולידה חיפוש אחר משמעות חדשות לתופעות כגון התקצרות שבוע העבודה מאז 1870 מ-70 ל-40 שעות, או העלייה הדרמטית בחלקן של הנשים בשוק העבודה, או צניחת מספר החקלאים מ-80 אחוז העובדים בעולם ב-1890 לשלושה אחוזים בימינו.

העושר כהזדמנות מוסרית

עוד קודם לכן, משהחלו הכלכלות לעבור מודרניזציה בפתח העת החדשה, החלו דתות שונות להתאים את עצמן לזמנים המשתנים. הנצרות הקלוויניסטית פיתחה תאולוגיה שלא רק הצדיקה את השאיפה לרווח, אלא אף פירשה את ההתעשרות האישית כסימן לבחירה אלוהית. על יסוד זה, כידוע, ייחס הסוציולוג מקס ובר את עליית הקפיטליזם לקלוויניזם, שנתן תמריץ דתי לצבירת רווחים ולהשקעתם מחדש.

היהדות, לעומת זאת, לא עסקה במשמעותו של העושר, ובוודאי לא בדילמות כלכליות מן הסוג שהן לחם חוקה של מדינה מודרנית. הטקסטים היהודיים המכוננים נכתבו כולם מתוך מציאות כלכלית בלתי מודרנית בעליל, וזאת עוד קודם שנותנים את הדעת על כך שלגבי רוב הרבנים, ברוב התקופות וברוב המקומות, אפילו ענייני המדינה הבלתי-מודרנית היו תאורטיים ומרוחקים. גם המקרה היחידי שבו מקור יהודי עוסק באתגר מאקרו-כלכלי של ממש – הרעב שיוסף התמודד איתו במצרים – משקף מציאות שבה הכול חקלאים, המדינה היא כול-יכולה, והסחר כל כך לא מפותח, שרועי צאן נאלצים לנדוד בעצמם לחו"ל כדי להאכיל את משפחותיהם הרעבות.

גם הציוויים הכלכליים שבמקרא, מן הלקט, השכחה והפאה ועד השמיטה, הצדקה והמעשר, אינם פונים אל המדינה אלא אל הקהילה ואל הפרט. אדרבא, דבריו הבוטים של שמואל נגד שרירותה של המלכות באשר היא ("זה יהיה משפט המלך... את שדותיכם ואת כרמיכם וזיתיכם הטובים יקח ונתן לעבדיו וזרעיהם וכרמיכם

יעשר ונתן לסריסיו ולעבדיו... צאנכם יעשר ואתם תהיו לו לעבדים", שמ"א ח, יא-יז) תפסו את המדינה כמפריעה לצדק החברתי, ודאי שלא כמי שמקדמת אותו. אשר לתביעות הדמגוגיות להעברת העושר מכאן לשם ולהפך, כבר הרמב"ם לעג ב**איגרת תימן** למשיח שקר שקרא לחלק לעניים את כספי העשירים, משום שעל פי חזון כזה העניים ייהפכו לעשירים והעשירים לעניים.

כל זה אינו אומר שהיהדות איננה רלוונטית מבחינה כלכלית.

עצם הכמיהה להתקיימותו של כל אדם בכבוד והרתיעה מעוול חברתי רלוונטיות בכל מקום ומצב, ובוודאי על רקע משבר כלכלי עולמי. הציווי שלא להלין שכן, למשל, עדיין אינו נהיר לכל מעסיק, וכך גם החובה לפרוס לרעב לחם, ואיסור הצבת מכשול לפני עיוור, הגם שנכתב אלפי שנים לפני משבר הסאבפריים, נקרא כעת כאילו הוא נכתב על אלה שפיתו בארצות הברית אנשים דלי אמצעים ליטול משכנתאות שהיו מעבר לכושר הפירעון שלהם. מאלו ומיתר המצוות החברתיות עולה שכשם שלתורה אין עמדה לגבי שיטות כלכליות, וממילא תהיה זו איוולת לערב אותה, למשל, במחלוקות בין הקיינסיאניזם ובין המונטריזם – כך גם ברור שיש לה ציפיות חברתיות ומוסריות מבעל הממון הבודד.

זה, למשל, היה מקור ההשראה של הרב שלמה אפרים לונטשיץ (1550/1545 – 1619), הידוע יותר בשם "כלי יקר", כשם ספר הפירושים שלו. לונטשיץ, שחי בתקופה של גששו יחסי בקרב יהדות פולין, תקף את עשירה על שלדעתו לא נמצאו בהם רחמים לעניים. עושרם של העשירים, טען לונטשיץ, איננו תמורה לתבונתם או למאמציהם, אלא פיקדון מאלוהים שנועד לבחון את מידת נדיבותם. כיום יש בדברים אלו כדי לשמש השראה לא רק לעשירי הכלכלה הישראלית המשגשגת, אלא לכל המעמד הבינוני המתרחב שעליה היא מושתתת.

יש דמיון בין הגעגועים לכלכלה הישראלית של פעם ובין הביקורת בעולם על כשלי החופש הכלכלי שנחשפו בשנתיים האחרונות. אלו ואלו ניזונים מציפיות יתר – שם מן השיטה, וכאן מהמדינה. מי שראה בניצחון המערב במלחמה הקרה סוג של התגלות דתית בבחינת "קץ ההיסטוריה", התפתה להאמין שהחופש הכלכלי הוא לא רק השיטה הכלכלית הפחות גרועה מכל אלו שהאדם ניסה, אלא הוא אף סוג של עיקר אמונה דתי. רק מי שסבר שהקפיטליזם הוא היפוכו של הקומוניזם לא רק מבחינה כלכלית, אלא גם מבחינה מוסרית, הופתע לגלות שמיגור שיטה אחת שטיפחה רשע, לא מיגר את הרשע עצמו.

באותה מידה, החלפתה של ישראל ב-1985 את השיטה הכלכלית שהובילה את מדינת היהודים אל סף פשיטת רגל, אכזבה אנשים מסוימים בכך שלא הולידה אוטופיה חברתית. אין אוטופיות חברתיות; בוודאי שלא בתיווך של מדינות או של שיטות כלכליות. בה במידה יהיה זה לא רציני לייחס את העוני עצמו לשינויים תקציביים מן הסוג המתרחש בעולם הדמוקרטי עם חילופי שלטון בין שמאל לימין. הבחנת התורה "כי לא יחדל אביון מהארץ"

אריאל יחזקיאסקי

קניון שוקק בירושלים.
מגמות הביקורת על הקפיטליזם
והדמוניזציה של העושר לא פסחו
על ישראל.

לכן, השאלה שהחברה הישראלית צריכה לשאול כעת איננה כיצד להסב לאחור את הגלגל ולהקטין את עושרם של העשירים, אלא כיצד לדרבן אותם לרתום את עושרם בעצמם למען החסד והצדק. החברה הישראלית יכולה להפוך את העושר ממושא של השמצה מזה וקנאה מזה למושא של אחריות, אם תשכיל לאמץ קוד מוסרי יהודי שיזכיר לעשירים שהעושר הוא חמקמק, מפתה ומשחית, ושמן הראוי לראות בו פיקדון אלוהי; קוד שיזכיר למצליחים שהעושר כרוך לא רק בהצלחה, יוקרה וכוח, אלא גם בחובה לשאול כל יום מחדש: מה עשיתי היום למען השכונה שלי, מה תרמתי לעיר שלי, איך עזרתי לנכים, מה נתתי לעניים, לנבועים ולחולים, ואיזה צדק שהכסף שלי לא עזר לעשות היום, אולי אוכל לעשות איתו מחר. ■

(דברים טו, יא) לא איבדה מתקפותה, ופירושה הוא שהסיוע לעניים לעולם יהיה עניינו האישי של כל יהודי, וחלק משגרת חייו.

צדק כלכלי יוכל להיות רק אם הכול ישאפו אליו, קודם כול במרחב הקהילתי וברמת בית האב, ולא במרחב הפוליטי וברמת המדינה. לכן, עצם העובדה שהעושר הצטבר אצל אנשים מסוימים יותר מאשר אצל אחרים, לא מעלה ולא מוריד מערכם המוסרי של העשירים. היחס הקוטבי שהתפתח בארץ לאלוהי הממון, שמתפלג בין בוז ועלילה להערצה והתבטלות, הוא חסר צידוק, על שני קטביו.

העושר הוא לא טוב ולא רע; כשם שהוא תוצאה של הזדמנות כלכלית, כך הוא גם פתח להזדמנות מוסרית.